

ἄλλως εἰπεῖν, γινώσκομεν τὴν λογικὴν οὐσίαν (essentia notionalis) οὐχὶ δὲ τὴν πραγματικὴν οὐσίαν (essentia realis) τῶν πραγμάτων¹. Ἄγνοοῦντες δὲ ταύτην ἀδυνατοῦμεν, ὡς εἰκός, νὰ διακρίνωμεν τὰ πράγματα, κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτῶν οὐσίαν, εἰς γένη καὶ εἶδη².

Ἡ γνῶσις τελεῖται διὰ τῆς κρίσεως.— Αἱ παραστάσεις εἶναι μὲν ὅρος τῆς γνώσεως καὶ ἀποτελοῦσι τὴν ὕλην αὐτῆς, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὰς δὲν εἶναι γνῶσις³. Τῆς γνώσεως δηλαδή ὑποκειμένον δὲν εἶναι οὔτε αἱ παραστάσεις ἕκασται⁴ οὔτε ἡ πρὸς τὰ πράγματα σχέσις αὐτῶν⁵, ἀλλ' ἡ σχέσις τῶν παραστάσεων πρὸς ἀλλήλας. Ἡ γνῶσις γίνεται τότε μόνον, ὅταν κρίνωμεν, ἤτοι ὅταν παρατηρῶμεν ὅτι παραστάσεις τινὲς συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλας καὶ συνάπτονται ἢ τούναντίον δὲν συμφωνοῦσι καὶ χωρίζονται· καὶ τὴν μὲν ὀρθὴν σύνδεσιν ἢ ἀποχωρισμὸν τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ταύτας δηλουσῶν λέξεων λέγομεν ἀλήθειαν, τὴν δὲ σφαλερὰν πλάνην. Διακρίνονται δὲ τέσσαρα εἶδη δυνατῆς συμφωνίας (agreement) καὶ ἀσυμφωνίας, (disagreement), τουτέστι· 1) ταυτότητος καὶ διαφορά. Ἐνταῦθα ὁ νοῦς

1. Γινώσκομεν, ἐπὶ παραδείγματος, τὴν «λογικὴν» οὐσίαν τοῦ χρυσοῦ, ὅταν γνωρίζωμεν ὅτι οὗτος εἶναι σῶμα τηκτὸν καὶ τμητὸν, βαρὺ καὶ ξανθόν. Ἄγνοοῦμεν δ' ὁμῶς τὴν «πραγματικὴν» οὐσίαν αὐτοῦ, διότι δὲν γινώσκομεν τὰ «ἀόρατα σωματῖα» τοῦ χρυσοῦ, ἐξ ὧν ἤρτηνται αἱ ιδιότητες ἐκεῖναι· δὲν γινώσκομεν δηλαδή τὰ ἄτομα καὶ τὴν διάταξιν αὐτῶν, ἐξ ὧν προέρχονται αἱ οἰκεῖαι ποιότητες.

2. Ἡ διάκρισις εἶναι δυνατὴ μόνον κατὰ τὴν λογικὴν τῶν πραγμάτων οὐσίαν καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἔχει κῦρος ἀντικειμενικόν· σκοπεῖ μόνον τὴν εὐκολωτέραν ἐπισκόπησιν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν ἐννοιῶν. (Αὐτ. 2, 22. 2, 30. 3, 3).

3. Αἱ ἀπλάϊ καὶ σύνθετοι παραστάσεις ἔχουσι πρὸς τὴν γνῶσιν ὡς αἱ συλλαβαὶ καὶ λέξεις πρὸς τὴν πρότασιν.

4. Αἱ παραστάσεις ἔχουσι μὲν, κατὰ τὰ εἰρημένα, σχέσιν πρὸς τὰ πράγματα ἀλλὰ καθ' ἑαυτὰς οὔτε ἀληθεῖς εἶναι οὔτε ψευδεῖς.

5. Περιεχόμενα τοῦ νοῦ εἶναι αἱ παραστάσεις καὶ μόνον αὗται δύνανται νὰ παραβάλλωνται πρὸς ἀλλήλας. Τὰ δὲ πράγματα γινώσκονται ἐμμέσως διὰ τῶν παραστάσεων.

παρατηρεῖ ἀμέσως καὶ σαφῶς ὅτι ἐκάστη παράτασις συμφωνεῖ πρὸς ἑαυτὴν καὶ εἶναι ὅ,τι εἶναι ($A = A$, τὸ λευκὸν εἶναι λευκόν), διαφέρει δὲ πασῶν τῶν ἄλλων καὶ δὲν εἶναι ὅ,τι αὐταὶ (τὸ λευκὸν δὲν εἶναι ἐρυθρόν). 2) ἀ ν α φ ο ρ ᾶ. Ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ παραστάσεις διαφέρουσιν ἀλλήλων, θὰ ἦτο ἡ γνῶσις ἀδύνατος, ἐὰν μὴ ὑπῆρχον καὶ παρατηροῦντο σχέσεις αὐτῶν¹. 3) σ υ ν ὑ π α ρ ξ ι ς ἢ ἀ ν α γ κ α ί α σ υ ν ᾶ φ ε ι α· αὕτη ἀνήκει κυρίως εἰς τὰς οὐσίας καὶ τὰς ιδιότητας αὐτῶν, εἶναι ἄρα ἰδιαίτερον εἶδος ἀναφορῶν, οἷον ὁ χρυσὸς εἶναι ξανθός, βαρῦς, τηκτός καὶ τὰ τοιαῦτα. 4) π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ὑ π α ρ ξ ι ς. Κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶδος ἡ παράστασις εἶναι πραγματική, ἐὰν συμφωνῇ πρὸς τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν, ἦτοι πρὸς τὸ πρότυπον αὐτῆς τὸ ὑπάρχον ἀνεξαρτήτως καὶ ἔξω τοῦ νοῦ. Ἐνταῦθα προφανῶς δὲν μένει ἡ συνείδησις, ὡς πρότερον, περιορισμένη ἐν ἑαυτῇ ἀλλὰ στρέφεται πρὸς τὸν ἔξω κόσμον· δὲν παραβάλλει παράστασιν πρὸς ἑτέραν ἀλλὰ παράστασιν πρὸς τὸ ἐκτὸς ἡμῶν πρᾶγμα².

Διὰ φο ρ ο ι β α θ μ ο ῖ τ ῆ ς γ ν ῶ σ ε ω ς. (The degrees of our Knowledge). Ἡ τῆς συμφωνίας ἢ ἀσυμφωνίας τῶν παραστάσεων παρατήρησις τελεῖται κατὰ τρεῖς τρόπους, ἢ δι' ἐποπτείας καὶ ἀμέσου παραβολῆς δύο ἐννοιῶν ἢ διὰ τοῦ λογικοῦ τοῦ ἀνερευνῶντος τὴν σχέσιν δύο ἐννοιῶν διὰ μέσου ἄλλων ἢ τέλος διὰ τῆς αἰσθήσεως, καθ' ἣν παρατηροῦμεν τὴν ὑπαρξιν τῶν καθ' ἕκαστον πραγμάτων. Τρεῖς ἄρα διακρίνονται γνώσεως βαθμοί, ἢ κατ' ἐνόρασιν δηλονότι καὶ ἡ ἀποδεικτικὴ καὶ ἡ κατ' αἰσθησιν γνῶσις. Ἡ κατ' ἐνόρασιν γνῶσις εἶναι ἡ ὑπερτάτη τῆς γνώσεως βαθμὶς, ἀμεσος ἐποπτικὴ γνῶσις, καθ' ἣν παρατηροῦμεν τὴν συμφωνίαν ἢ ἀσυμφωνίαν δύο ἐννοιῶν ἀμέσως³,

1. Ὁ Λώκκιος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν μάλιστα τὰς ὑπὸ τοῦ νοῦ δημιουργουμένας σχέσεις, οἷαι ἀπαντῶσιν ἐν τῇ μαθηματικῇ καὶ τῇ φυσικῇ.

2. Οὕτως « ὑπάρχει θεός » σημαίνει ὅτι εἰς τὴν παράστασίν μου « θεός » ἀντιστοιχεῖ ὄν ἐκτὸς τῆς συνειδήσεώς μου ὑπάρχον. (Αὐτ. 4, 1).

3. Ἐνορατικὴ εἶναι καὶ ἡ γνῶσις ἡμῶν περὶ τοῦ ὅτι ὑ π ᾶ ρ χ ο μ ε ν (4, 9.).

εὐθύς ὡς παραβάλωμεν αὐτάς· τοιοῦτο συμβαίνει, ἐπὶ παραδείγμα-
τος, ἐν ταῖς προτάσεσι « τὸ λευκὸν δὲν εἶναι μέλαν », « ὁ κύκλος
δὲν εἶναι τρίγωνον »¹. Ἡ γνῶσις αὕτη, δι' ἧς ἀντιλαμβανόμεθα
ἀμέσως τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως, εἶναι ἡ σαφεστάτη καὶ βε-
βαιοτάτη, ἣν ὁ νοῦς ἀδυνατεῖ νὰ ἀρνηθῇ².

Ὁ δεύτερος βαθμὸς εἶναι ἡ ἀποδεικτικὴ γνῶσις,
καθ' ἣν παρατηροῦμεν τὴν συμφωνίαν ἢ ἀσυμφωνίαν δύο ἐννοιῶν
μόνον ἐμέσως (διὰ συλλογισμῶν), ἐπικουρούμενοι ὑπ' ἄλλων
τινῶν παρατηρήσεων. Ἡ γνῶσις αὕτη ἐρείδεται ἐπὶ ἀποδεί-
ξεων οὐδὲ εἶναι τόσον εὐκόλος καὶ σαφής, ὅσον ἡ κατ' ἐνόρασιν
γνῶσις³. πρέπει δ' ἐν ἐκάστῳ βήματι νὰ στηρίζηται ἐπὶ ἐποπτι-
κῆς βεβαιότητος⁴. Τῶν ἀποδείξεων ποιοῦνται χρῆσιν αἱ παντοῖαι
ἐπιστήμαι καὶ δὴ καὶ ἡ μαθηματικὴ⁵ καὶ ἡ ἠθικὴ, αἵτινες ἰσχύου-
σιν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας⁶ καὶ παρέχουσι γνώσεις κα-
θολικὰς καὶ ἅμα βεβαίας.

---

1. Ὑπέρτερα νοητικὰ ὄντα, ἴσως δὲ καὶ αἱ τῶν δικαίων ψυχαὶ μετὰ θά-
νατον, ἐνδέχεται νὰ ἐποπτεύωσι π ἄ ν τ α ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀκροτάτης ταύτης
βεβαιότητος.

2. Ἐνταῦθα ὁ Λώκκιος συμφωνεῖ τῷ Καρτεσίῳ.

3. Τὰ διάμεσα μέλη καλοῦνται ἀποδεικτικοὶ λόγοι, ὧν ἡ εὕρεσις εἶναι
ἔργον τοῦ νοῦ, ἡ δὲ περὶ τὴν ἀποκάλυψιν αὐτῶν ταχύτης λέγεται « ἀγχίνοια ».
Ὅσῳ πλείονα εἶναι τὰ διάμεσα, τοσοῦτῳ ἐλάττων ἀποβαίνει ἡ περὶ τὴν γνῶσιν
ἐνάργεια καὶ αὐξάνεται ἡ πιθανότης τῆς πλάνης.

4. Ἐρχόμεθα εἰς τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι Α εἶναι Δ, ὅταν ἐποπτι-
κῶς βεβαιωθῶμεν ὅτι Α εἶναι Β, Β εἶναι Γ, Γ εἶναι Δ. Καὶ ἡ ἀποδεικτικὴ ἄρα
γνῶσις εἶναι κατὰ βάθος ἐνορατικὴ, ἐποπτικὴ, πλὴν ὅτι διὰ τοῦ μήκους τῆς
ἀποδεικτικῆς ἀλύσεως ἀποβάλλει πολὺ τῆς σαφηνείας καὶ δυνάμεως, καθ'
ὃν τρόπον καὶ ἡ εἰκὼν διὰ τῆς ἀντανάκλασεως εἰς πολλὰ κάτοπτρα ἀποβαίνει
θολωτέρα καὶ ἀσαφεστέρα.

5. Ἡ μαθηματικὴ εἶναι κατὰ τὸν ἐμπειρικὸν Λώκκιον τὸ ἰδεῶδες
βεβαίας καὶ ἀσφαλοῦς ἐπιστήμης, αἱ δὲ ἀποδείξεις αὐτῆς χρησιμεύουσιν ὡς
πρότυπα παραδείγματα ἀποδεικτικῆς γνώσεως. Οἱ ἀποδεικτικοὶ λόγοι τῆς
ἐπιστήμης ταύτης εἶναι « σταθεροὶ καὶ διαφανεῖς ὡς ἀδάμαντες », ἀνέφικτα
πρότυπα εἰς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας καὶ ἀπαράμιλλα μέσα ἀγωγῆς καὶ ἀσκή-
σεως πρὸς αὐστηρὰν διανόησιν.

6. Αἱ ἀποφάνσεις τῶν τελευταίων τούτων ἐπιστημῶν ἀληθεύουσι καθ' ἑαυ-

Ἐποδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ γνῶσις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ ὑπερτάτου ὄντος. Ἡ περὶ τούτου ἀπόδειξις ὀρμαῖται ἀπὸ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἰδίου ἐγώ, ὅπερ ἔχει ἀρχὴν τινα καὶ ἐπομένως αἰτίαν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἄλλων πεπερασμένων, ἐπάναγκες νὰ ὑπάρχη ἄπειρον ὄν ὡς ἡ ἀκροτάτη αἰτία πάντων τῶν πεπερασμένων ὄντων. Τὸ ἄπειρον ὄν, ὡς δημιουργικὴ αἰτία, ἔχει πᾶσαν τελειότητα, ἐξ ἧς μεταδίδει καὶ εἰς τὰ δημιουργήματα αὐτοῦ ὡς ἀρχὴ πάσης νοήσεως καὶ γνώσεως, βουλήσεως καὶ δυνάμεως, εἶναι πάνσοφον καὶ πανάγαθον καὶ παντοδύναμον. Ὑπάρχει ἄρα αἰδίδιον ὄν, νοητικὸν καὶ βουλευτικὸν καὶ παντοδύναμον αἴτιον πάντων τῶν πραγμάτων, ἦτοι ὁ θεός. Ἐπειτα δὲ ἡ τάξις καὶ σκοπιμότης τοῦ κόσμου μαρτυρεῖ λογικὴν τινα καὶ ἐνιαίαν αἰτίαν αὐτοῦ¹.

Ὁ τρίτος τέλος τρόπος καὶ βαθμὸς τῆς γνώσεως εἶναι ἡ κατ' αἰσθησιν γνῶσις, καθ' ἣν μαθάνομεν ὅτι ὑπάρχουσιν ἐξωτερικὰ πράγματα. Βεβαίως ἡ ὑπαρξίς τούτων δὲν δύναται αὐστηρῶς νὰ ἀποδειχθῇ, ἀλλ' ἡ ὑγιῆς ἀνθρωπίνη ἀντίληψις ἀναγκάζει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ταῦτα². Ἡ προκειμένη

τάς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας. Αἱ μαθηματικαὶ ἀλήθειαι ἔχουσι κῦρος, εἴτε ὑπάρχουσιν εἴτε μὴ ὑπάρχουσιν τὰ ἀντίστοιχα εἰς τὰς οἰκείας ἐννοίας πράγματα. Τὰ θεωρήματα, φέρ' εἰπεῖν, τὰ περὶ ὀρθογωνίου τετραπλεύρου καὶ κύκλου ἰσχύουσι, καὶ ἂν μὴ ὑπάρχωσιν ἐν τῷ ἔξω κόσμῳ τοιαῦτα σχήματα. Ὡσαύτως ἔχουσι καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀλήθειαι. Ἡ περὶ καθηκόντων θεωρία τοῦ Κικέρωνος ἀληθεύει, ἔστω καὶ ἂν μηδεὶς ἐν τῷ κόσμῳ ἀσκῇ τὰς ἀρετὰς ταύτης. Τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα, οἷα «ὅπου δὲν ὑπάρχει ἰδιοκτησία, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει δικαίον», «ἐν οὐδεμιᾷ πολιτείᾳ ὁ πολίτης ἀπολαύει ἀπεριορίστου ἐλευθερίας», εἶναι τόσον βέβαια ὅσον καὶ τὰ μαθηματικὰ ἀξιώματα τοῦ Εὐκλείδου. Ἐκ τοῦ ἐναντίου δ' αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι ἠρτηνται ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Ἡ Φυσικὴ δὲν εἶναι ἀσφαλῆς (διότι στερούμεθα ἀκριβοῦς ἐννοίας τῶν σωμάτων), μᾶλλον δὲ καὶ κατ' ἀκρίβειαν εἰπεῖν, δὲν ὑπάρχει· περιορίζεται εἰς μερικὰς παρατηρήσεις, ὡσάκις δὲ ἀνάγεται εἰς γενικὰς ἀρχάς, αὗται εἶναι μᾶλλον ἢ ἤττον πιθαναὶ εἰκασίαι.

1. «Εἶναι, λέγει, τόσον βέβαιον ὅτι ὑπάρχει θεός, ὅσον καὶ τὸ ὅτι αἱ ἀπέναντι δύο τεμνουσῶν ἀλλήλας εὐθειῶν γραμμῶν γωνίαι εἶναι ἴσαι» (Ess. 1, 4, 16. 2, 23, 33 - 35. 4, 10, 1 - 8.

2. Ἡ ψυχὴ ἔχει ὁμολογουμένως παραστάσεις πραγμάτων, ἀλλὰ τοῦτο δὲν

γνώσις δὲν ἔχει τὴν ἀπόλυτον βεβαιότητα καὶ ἀσφάλειαν τῆς ἐν-
 οράσεως οὐδὲ τῆς αὐστηρᾶς ἀποδείξεως, ἀλλὰ τόσην μόνον βε-
 βαιότητα, ὅση ἀρκεῖ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ βίου καὶ τὴν ρύθμισιν
 τῶν πράξεων ἡμῶν· «εἶναι τόσον βεβαία, ὅσον ἡ ἀθλιότης ἡμῶν
 καὶ ἡ εὐτυχία, ἧς πέρα οὔτε ἡ ὑπαρξίς οὔτε ἡ γνώσις παρέχει τι
 διαφέρον». Οὐδεὶς εἶναι οὕτω σκεπτικός, ὥστε νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ
 τῆς ὑπάρξεως ἐκείνων, ὅσα βλέπει καὶ συναισθάνεται· καὶ πάλιν
 οὐδεὶς τόσον σκεπτικός, ὥστε νὰ ἐκλαμβάνῃ τὸν ὅλον αὐτοῦ βίον
 ὡς ἀπατηλὸν ὄνειρον!

6. Κῦρος καὶ ἑκτασις τῆς γνώσεως.—Ἡ
 γνώσις γίνεται, ὡς ἤδη εἶδομεν, διὰ τῆς κρίσεως, ἀλήθεια δ' εἶναι ἡ
 προσήκουσα σύνδεσις ἢ ὁ χωρισμὸς τῶν παραστάσεων, ὅπερ δὴ
 τελεῖται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πρὸς ἀλλήλας συμφωνίας ἢ ἀσυμφωνίας
 αὐτῶν. Ἡ κρίσις δηλαδὴ ἐρείδεται ἐπὶ τῆς συμφωνίας ἢ ἀσυμφω-

ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν. Τίς ἐγγυᾶται ὅτι αἱ παραστάσεις εἶναι ἀποτε-
 λήματα τῆς ἐφ' ἡμᾶς ἐπενεργείας τῶν πραγμάτων, ὅτι δηλονότι προέρχον-
 ται ἐκ τῆς ἐνεργοῦ ὑπάρξεως αὐτῶν; Εἰ καὶ μὴ εἴμεθα περὶ τούτου βέβαιοι,
 ὅμως πολλοὶ λόγοι ἀναγκάζουσι νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὴν ὑπαρξίν τῶν πραγμά-
 των· α) τὰ αἰσθήματα γεννῶνται διὰ τῶν αἰσθητηρίων οὐχὶ κατὰ τὸ δοκοῦν (οἱ
 ὀφθαλμοὶ δὲν βλέπουσι κατὰ τὴν νύκτα, ἡ ρίς δὲν ὀσφραίνεται ῥόδα κατὰ τὸν
 χειμῶνα) ἀλλ' οἶονεὶ ἐπιβάλλονται εἰς ἡμᾶς, ὅπερ ἐμφαίνει ἐξωτερικὴν αἰτίαν·
 β) τὰ αἰσθήματα διαστέλλονται σαφῶς ἀπὸ τῶν κατ' ἀνάμνησιν ἢ τῶν φαντα-
 στικῶν παραστάσεων, διότι οὐ μόνον δὲν ἔρχονται, ὡς αὐταί, κατὰ βούλησιν,
 ἀλλὰ καὶ συνοδεύονται ὑπὸ ἰσχυρῶν συναισθημάτων ἡδονῆς ἢ λύπης, ἅτινα λεί-
 πουσιν ἀπ' ἐκείνων· γ) αἱ μαρτυρίαι τῶν διαφόρων αἰσθήσεων ἐνισχύουσι καὶ
 κυροῦσιν ἀλλήλας, ἔτι δὲ ὑπόκεινται εἰς ἔλεγχον· ὁ ἀμφιβάλλων ἂν ὑπάρχει ἡ
 ὀρωμένη φλόξ δύναται νὰ πλησιάσῃ τὸν δάκτυλον. Ταῦτα πάντα πείθουσιν ὅτι
 αἱ κατ' αἰσθησιν παραστάσεις δὲν εἶναι ἐπιγεννήματα τῆς φαντασίας ἡμῶν ἀλλ'
 ἐπακολουθήματα τῆς ἐπιδράσεως ἐξωτερικῶν πραγμάτων.

1. Εἰς τὸν τυχὸν διατεινόμενον ὅτι ὅλος ἡμῶν ὁ βίος εἶναι μέγα ὄνει-
 ρον, θὰ ἐλέγομεν ὅτι καὶ αὐτὸς οὗτος, λέγων ταῦτα καὶ ἀμφιβάλλων, ὡσαύτως
 ὄνειρεύεται καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμίαν ἀνάγκην ὁ ἐγρηγορῶς ἄνθρωπος νὰ
 ἀποκρίνηται εἰς τὸν ὄνειρευόμενον. Εἶναι προτιμότερον νὰ πιστεύῃ τις εἰς τὰ
 αἰσθήματα καὶ συναισθήματα αὐτοῦ ἢ νὰ ἐντείνῃ εἰς τὰ ἄκρα τὴν σκέψιν καὶ
 ἀμφιβολίαν (Αὐτ. 4, 2. πρβλ. 4, 9. 11).

νίας τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ταύτας δηλουσῶν λέξεων καὶ ὀνομάτων. Ἡ τοιαύτη δ' ὅμως κρίσις καὶ γνῶσις δὲν εἶναι πλήρης καὶ τελεία, διότι πρέπει νὰ ἐξετασθῇ προσέτι κατὰ πόσον πρὸς τὴν σχέσιν ταύτην τῶν παραστάσεων ἀντιστοιχεῖ ἡ πραγματικὴ ὑπαρξίς¹. Ἐνδέχεται μὲν πρὸς τὴν συνάφειαν τῶν παραστάσεων νὰ ἀντιστοιχῇ πραγματικὴ συνάφεια τῶν ὄντων, ἐνδέχεται δὲ νὰ μὴ ἀντιστοιχῇ². ἐν μὲν ἐκείνῃ τῇ περιπτώσει ἡ ἀλήθεια εἶναι π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ἐν δὲ ταύτῃ ὀ ν ο μ α τ ι κ ῆ (τυπικὴ)³. Καὶ δύναται μὲν γνῶσις τις νὰ ἔχῃ ὀνοματικὴν ἀλήθειαν, χωρὶς νὰ ἔχῃ διὰ τοῦτο καὶ πραγματικὴν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὰνάπαλιν. Εὐδὴλον δὲ ὅτι μεγάλην ἔχει σημασίαν τῶν γνώσεων ἡμῶν ἡ πραγματικότης· διότι μόνον ἐκείνη ἡ γνῶσις κέκτηται ἀξίαν, ἣτις εἶναι πραγματικὴ ἀλήθεια, εἶναι δὲ τοιαύτη ἡ γνῶσις, ὅταν πρὸς τὰς οἰκείας παραστάσεις ἀντιστοιχῶσι πραγματικὰ ὄντα. Ὡστε ὁ νοῦς ἐνταῦθα γινώσκει τὰ πράγματα μόνον ἐμμέσως, διὰ τῶν παραστάσεων, τῶν ἐννοιῶν· ἐξετάζει πρῶτον μὲν τὴν συμφωνίαν ἢ ἀσυμφωνίαν τῶν ἐννοιῶν πρὸς ἀλλήλας, ἔπειτα δὲ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὰ πράγματα⁴.

Ὅσω σαφεστέρα ὑπάρχει ἡ συμφωνία τῶν ἐν τινι κρίσει συναπτομένων παραστάσεων, τοσοῦτω ἐναργεστέρα εἶναι ἡ ἀλήθεια· κρίσεις δὲ, ἐν αἷς ἡ συμφωνία φαίνεται ἀμέσως, εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν ἐναργεῖς. Ὅπου ἡ ἀλήθεια προσπίπτει ἄμεσος καὶ ἐναργής, ὁ νοῦς ὀ φ ε ί λ ε ι νὰ ἀναγνωρίσῃ αὐτήν· ἡ συγκατάθεσις (assent) δὲν εἶναι, ὡς ὑπελάμβανον οἱ Καρτεσιακοί, ἔργον τῆς βουλήσεως, δὲν εἶναι ἐλευθέρα, ἀλλ' ἐντελῶς ἀναγκαστή⁵. Ἀφ' ἑαυτῶν δ' ἐναρ-

1. « Ἡ ἀλήθεια ἐγκεῖται ἐν τῷ ὅτι αἱ ἐννοιαὶ καὶ ἐπομένως αἱ λέξεις συνάπτονται ἢ χωρίζονται καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον συμφωνοῦσιν ἢ δὲν συμφωνοῦσιν αὐτὰ τὰ πράγματα, ἅτινα ἐκπροσωποῦσιν » (2, 3).

2. Αἴτιον εἶναι τὸ ὅτι, παραστάσεις μὴ ἀντικείμεναι πρὸς ἀλλήλας δύνανται ἀπλῶς ἐνεκα τούτου νὰ συνδεθῶσιν.

3. Ἡ πρότασις, ἐπὶ παραδείγματος, « ὁ κένταυρος εἶναι ἔμβιον ὄν » περιέχει μόνον ὀνοματικὴν ἀλήθειαν, ἡ δὲ πρότασις « ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἔμβιον ὄν » πραγματικὴν.

4. Αὐτ. 4, 5.

5. Ἡ ἐνάργεια κατασπᾶ εἰς συγκατάθεσιν. Ὁ νοῦς εἶναι ἐλεύθερος νὰ ποιήσῃ ἢ νὰ μὴ ποιήσῃ παραβολὴν τῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πα-

γεῖς δὲν εἶναι, καθὰ πολλοὶ νομίζουσι, μόνον αἱ καθολικαὶ κρίσεις· διότι ὡσαύτως ἐναργεῖς εἶναι καὶ μερικαὶ προτάσεις. Μάλιστα δ' αἱ τελευταῖαι αὗται γινώσκονται πρότερον καὶ παράγουσιν ἐκείνας. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ὀρθὴ ἡ γνώμη, ὅτι πᾶσαι αἱ περὶ τῶν καθ' ἕκαστον πραγμάτων γνώσεις παράγονται ἐκ τῶν καθολικῶν κρίσεων καὶ στηρίζονται ἐπ' αὐτῶν· τὸ ἐναντίον εἶναι ἀληθές, ὅτι αἱ μερικαὶ προτάσεις εἶναι γνωριμώτεραι καὶ εὐκολώτεραι καὶ προηγουῖνται τῶν καθολικῶν ἀποφάνσεων¹. Ἐπειτα δὲ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι εἰς τὰς καθολικὰς προτάσεις ἀνήκουσι καὶ αἱ ταυτολογικαὶ καὶ αἱ ἀναλυτικαὶ κρίσεις, αἵτινες εἶναι μὲν ἀπολύτως ἀληθεῖς καὶ ἔχουσι αὐτόδηλον βεβαιότητα, ἀλλ' οὐδὲν λέγουσιν (εἶναι «κοῦφαι καὶ ἀσήμαντοι προτάσεις», (trifling propositions), διότι ἐπαναλαμβάνουσι ἀπλῶς τὸ ὑποκείμενον ἢ ἀναλύουσι τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ². Ὅλως δ' εἶπεῖν αἱ καθολικαὶ προτάσεις ἐμφαίνουσι γενικὰς ἀληθείας ἀλλ' οὐδεμίαν πραγματικότητα, διότι αἱ καθολικαὶ ἔννοιαι, ἐξ ὧν σύγκεινται, δὲν ἔχουσι ἀξιώσιν τοιαύτης πραγματικότητος. Ἡ ἀλήθεια τῶν καθολικῶν ἀρχῶν εἶναι πάντοτε ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ ἢ καθολικὴ γνώσις ἔγκειται μόνον ἐν τῇ διασκοπήσει (θεωρήσει) τῶν ἰδίων ἡμῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν³. Οὕτω πως αἱ καθολικαὶ κρίσεις ἢ ἀλήθειαι (τὰ ἀξιώματα)

ραβολῆς δὲν εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἀρνηθῇ· ἀδυνατεῖ νὰ ἀρνηθῇ τὴν συγκατάθεσιν εἰς καταφανῆ ἀλήθειαν ἢ εἰς ἰσχυρὰν πιθανότητα.

1. Ἡ ἀλήθεια τῶν μερικῶν περιπτώσεων (οἷον « $5 = 2 + 3$ ἢ $1 + 4 = 5$ ») κατανοεῖται εὐκολώτερον καὶ πρότερον ἢ ἡ ἀλήθεια τῶν ἀφηρημένων ἀρχῶν («οἷον τὸ ὅλον ἰσοῦται πρὸς τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν»). Θὰ ἦτο πλάνη τὸ νομίζειν τὸ ἐναντίον, ὅτι εὐκολώτερον καὶ πρότερον κατανοοῦμεν τὰς καθολικὰς προτάσεις.

2. Αἱ μὲν ταυτολογικαὶ κρίσεις ($A = A$) εἶναι ἀπλῶς ἐπαναληπτικαί, αἱ δὲ ἀναλυτικαὶ (οἷα ἡ πρότασις «τὸ τρίγωνον ἔχει τρεῖς πλευρὰς») οὐδὲν νέον παρέχουσι ἐπαυξητικὸν τῶν γνώσεων, εἶναι ὀνομαστικαὶ οὐχὶ πραγματικαὶ ἀλήθειαι. (Γίνεται ἤδη, ὡς βλέπομεν, συνειδητὴ ἡ διάκρισις τῶν ἀναλυτικῶν καὶ τῶν συνθετικῶν κρίσεων, προλαμβάνουσα τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καντίου).

3. Ὅπου εἶναι συμφωνία ἢ ἀσυμφωνία καθολικῶν ἐννοιῶν, ἐκεῖ ὑπάρχει γενικὴ γνώσις, καθολικὴ ἀλήθεια, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πραγματικότης· ἔχομεν ἀνάγκην τῆς ἐμπειρίας πρὸς βεβαίωσιν, τουτέστι πρέπει νὰ στραφῶμεν πρὸς τὸν ἔξω

δὲν ποιοῦσιν, ὡς συνήθως νομίζεται, τὰς ἀρχὰς καὶ βάσεις πάσης γνώσεως οὐδὲ συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀπόδειξιν ἢ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν νέας ἀληθείας· χρησιμεύουσι τὸ πολὺ ὡς βοήθημα εἰς διδακτικὴν μέθοδον, ἵνα ἀνακοινῶμεν τοῖς μαθηταῖς τὰς ἤδη κεκτημένας γνώσεις, ἢ καὶ ὠφελοῦσιν ἐν ταῖς συζητήσεσιν, ὅπως περιάγωμεν εἰς σιωπὴν ἰσχυρογνώμονα ἀντίπαλον, εἴαν οὗτος περιπέσῃ εἰς ἀντίφασιν πρὸς τοιαύτην ἀρχήν, ἧς τὸ κῦρος ἐκλαμβάνεται ὡς ἀναμφισβήτητον.

Ἄσφαλεια τῆς γνώσεως.—Ἐναργῆς καὶ ἀσφαλῆς εἶναι κατὰ τὰ εἰρημένα ἢ γνώσις, εἴαν προσγίγνηται πρῶτον μὲν καὶ κυρίως διὰ τῆς ἐνοράσεως¹, δεύτερον δὲ διὰ τῆς ἀποδείξεως, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον τέλος διὰ τῆς αἰσθήσεως. Ὅπου οὐδεὶς τῶν τρόπων τούτων κρατεῖ, οὐδεμίαν θέσιν ἔχει ἢ ἀσφαλῆς γνώσις· ἀντ' αὐτῆς δ' ὑπάρχει μόνον ἢ δοξασία καὶ εἰκασία, ἣτις οὔτε δύναται κατ' ἀκρίβειαν νὰ ὀνομασθῇ γνώσις καὶ παρέχει οὐχὶ βεβαιότητα ἀλλ' ἀπλῶς πιθανότητα. Ἐνθα δηλαδὴ ἢ μὲν ἐμπειρία καὶ ἢ ἀπόδειξις δὲν βοηθοῦσιν, αἱ δὲ τοῦ βίου ἔνδεια καὶ ὑποχρεώσεις ἀπαιτοῦσι ταχεῖαν ἀπάντησιν, ἀναγκαζόμεθα νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν δοξασίαν καὶ εἰκασίαν, ἣτοι εἰς κρίσιν γινομένην κατὰ τὸ πιθανόν. Οὕτω περὶ παρελθόντων ἢ πόρρω ἀφεστώτων πραγμάτων εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀρκώμεθα εἰς μαρτυρίας ἄλλων καὶ νὰ ἀποδεχώμεθα αὐτὰς ὡς πιθανάς². Πλὴν πολλάκις προβαίνει ἐπὶ τοσοῦτον ἢ πιθανότης, ὥστε προσεγγίζει εἰς πλήρη βεβαιότητα· οὐδεὶς, λόγου χάριν, ἀμφιβάλλει ὅτι ὁ Καῖσαρ ἐνί-

---

κόσμον καὶ μάθωμεν κατὰ πόσον πρὸς τὰς καθολικὰς ἐννοίας ἀντιστοιχοῦσι τὰ πράγματα.

1. Ἡ ὑπερτάτη βαθμὶς τῆς γνώσεως ἡμῶν εἶναι ἢ ἐνορατικὴ, ἢ ἄνευ λογισμοῦ (συλλογισμοῦ) τελουμένη (Our highest degree of Knowledge is intuitive, without reasoning). (Αὐτ. 4, 17, 14).

2. Ὁ ἱστορικός φέρ' εἰπεῖν, ἢ ὁ δικαστὴς ἀρκεῖται εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν αὐτοπτῶν· καὶ οἱ ἄλλοι δὲ ἀποδεχόμεθα ὡς ὑπάρχοντα πράγματα μὴ ὀφθέντα ὑφ' ἡμῶν πιστεύοντες εἰς τοὺς ἰδόντας αὐτά. Ἐν περιπτώσει ἀμφιβολίας ἐλέγχομεν καὶ δοκιμάζομεν τὰς μαρτυρίας παραβάλλοντες πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν ἐμπειρίαν.

κησε τὸν Πομπήϊον, ὅτι καὶ ἐν Αὐστραλία ὁ χρυσὸς εἶναι εὐκαμ-
πτος, ὅτι καὶ αὖριον ὁ σίδηρος θὰ καταδύηται ἐν τῷ ὕδατι¹. Οὕτω
πως ἡ πιθανότης ἐπέχει μέσσην τινὰ θέσιν μεταξύ τῆς ἀσφαλοῦς
γνώσεως καὶ τῆς παντελοῦς ἀγνοίας· εἶναι οἶονεὶ τὸ λυκόφως
τὸ μεταξύ τοῦ λαμπροῦ φωτὸς τῆς ἡμέρας καὶ τοῦ σκοτοῦς τῆς
νυκτός, δύναται δὲ νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν ἔλλειψιν τῆς βεβαίας γνώ-
σεως καὶ νὰ ὑπηρετήσῃ εἰς τὰς τοῦ βίου ἀνάγκας².

Γ ν ῶ σ ι ς ἐ ξ ἀ π ο κ α λ ύ ψ ε ω ς.—Οὐχ ἤττον ἀντίκεινται
πρὸς τὴν ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς ἐμπειρίας γνώσιν αἱ ἀπο-
φάνσεις τῆς ἀποκαλύψεως, ἧτις προέρχεται ἐκ τοῦ θεοῦ
καὶ ἀπαιτεῖ πίστιν³. Καὶ εἶναι μὲν αὗται πολλαπλαῖ⁴, ἀλλὰ δὲν
δύνανται νὰ τύχωσιν ἀποδοχῆς, ἐὰν μὴ συμφωνῶσι πρὸς τὸν
ὀρθὸν λόγον· ἄλλως δὲ εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ ἀποκαλυφθῇ τι
παράλογον⁵.

1. Ἐνταῦθα ἀνήκουσι καὶ οἱ συλλογισμοὶ οἱ κατ' ἀναλογίαν· εἶναι εἶδη
δοξασίας καὶ ἔχουσι μόνον πιθανότητα.

2. Αὐτ. 4, 5 καὶ 6. 15 καὶ 16. 4, 20.

3. Ἡ ἀποκάλυψις ἦτο ἀναγκαία. Διότι, εἰ καὶ μαρτυρεῖ ἀποχρώντως ἡ
φύσις περὶ τοῦ θεοῦ, ὅμως οἱ ἄνθρωποι δὲν ἐχρησιμοποίησαν καλῶς τὸν νοῦν·
ἄλλοι μὲν παρεπλανήθησαν ὑπὸ δεισιδαιμόνων ἱερέων, ἄλλοι δὲ οὔτε καιρὸν
οὔτε τὴν δύναμιν εἶχον νὰ ἀκολουθήσωσιν εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

4. Ἡ πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον σχέσις τῆς πίστεως εἶναι τριττῆ. Τινὲς μὲν
τῶν ἀποφάνσεων αὐτῆς εἶναι κατὰ λόγον, στηρίζονται ἐπὶ τῆς αἰσθή-
σεως καὶ τῆς νοήσεως καὶ δύνανται νὰ ἀποδειχθῶσιν, οἷα ἡ πρότασις « ὑπάρχει
θεός »· ἄλλαι δὲ πάλιν εἶναι ὑπὲρ λόγον, διότι ἡ ἀλήθεια ἢ ἡ πιθανότης
αὐτῶν δὲν δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ λογικῶν ἀρχῶν, οἷα ἡ ἀπόφανσις ὅτι οἱ
νεκροὶ θὰ ἀναστῶσι· τέλος δὲ τινες εἶναι παρὰ λόγον (contrary to rea-
son), ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὰς σαφεῖς καὶ ἐναργεῖς ἡμῶν ἐννοίας, οἷα ἡ ἀπό-
φανσις ὅτι ὑπάρχουσι πολλοὶ θεοί. Τὰς ὑπὲρ λόγον ἀποκαλύψεις (ἐν αἷς εἶναι
ἡ διδασκαλία περὶ πτώσεως μέρους τῶν Ἀγγέλων καὶ ἡ περὶ ἐπεμβάσεως τοῦ
θεοῦ διὰ θαυμάτων εἰς τὴν πορείαν τοῦ κόσμου) ἀσπάζεται ὁ Λώκκιος.

5. Ὁ νοῦς ἡμῶν εἶναι ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ, ἡ δὲ θεία ἀπο-
κάλυψις εἶναι ἐπέκτασις τοῦ φυσικοῦ νοῦ γινομένη δι' ἀμέσων φανερώσεων
τοῦ θεοῦ, ὧν τὴν ἀλήθειαν ἐγγυῶνται αἱ λογικαὶ ἀποδείξεις. Ὅτι ὁ θεὸς ἀπο-
καλύπτει, εἶναι ἀναμφιλέκτως ἀληθές· τί δὲ εἶναι θεία ἀποκάλυψις καὶ τί
οὐχί, τίς εἶναι ἡ ἐννοια τῶν ἁγίων Γραφῶν, ταῦτα πάντα πρέπει νὰ κρίνη ὁ

Ἡ γνῶσις περιορισμένη.— Παρά τὸ πλῆθος τῶν μνημονευθεισῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, αὕτη εἶναι περιορισμένη καὶ μικρὰ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς ἀγνοίας ἡμῶν. Τὰ δ' αἷτια τῆς ἀγνοίας εἶναι τριττά, τὸ μὲν ἢ ἔλλειψις ἐννοιῶν, τὸ δὲ ἢ ἀδυναμία πρὸς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς συναφείας αὐτῶν, τὸ δὲ ἢ ἀνεπαρκῆς ἔρευνα τῶν παραστάσεων. Ὑπάρχουσι δηλαδὴ μυρία ἐν τῷ φυσικῷ κόσμῳ ὄντα, ὧν οὐδεμίαν ἔχομεν παράστασιν καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμίαν γνῶσιν· διότι ἄλλα μὲν, μακρὰν εὐρισκόμενα, δὲν προσπίπτουσιν εἰς τὰς αἰσθήσεις, ἄλλα δὲ κεῖνται μὲν πλησίον ἄλλ' ἕνεκα τῆς φύσεως ἡμῶν ἀδυνατοῦμεν νὰ λάβωμεν αἰσθησιν τῶν λεπτοτάτων μορίων καὶ τῶν λανθανουσῶν δυνάμεων αὐτῶν. Ὑπάρχουσι δὲ πάλιν πολλά, ὧν ἔχομεν ἔλλιπεις ἐννοίας ἢ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὴν πρὸς ἀλληλα συνάφειαν. Λοιπὸν ἢ ἔλλειψις παραστάσεων καὶ ἢ πολλάκις ἀδυναμία περὶ τὴν σύνδεσιν τῶν ὑπαρχουσῶν εἶναι τὰ αἷτια τῆς ἄγαν μικρᾶς περιοχῆς τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως¹.

Εἰς συστηματικὰς ἐρεῦνας περὶ τῆς μεθόδου τῆς νοήσεως ἡμῶν δὲν εἰσέρχεται ὁ Λώκκιος ἄλλως τε καὶ διότι φαίνεται ὅτι εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον ἀπονέμει μικροτέραν βεβαιότητα ἢ εἰς τὴν ἄμεσον παραβολὴν τῶν παραστάσεων. Διὸ καὶ καταλείπει εἰς τὴν φυσικὴν τοῦ ὑγιοῦς νοῦ ἀσκησιν τὸ ἔργον τῆς ἀνευρέσεως τῶν ὁμοιοτήτων καὶ συναφειῶν τῶν παραστάσεων ἡμῶν. Ἐσχάτος δὲ λόγος τῆς γνώσεως εἶναι κατὰ τοῦτον ἢ θεραπεία τῆς ζωῆς, ἢ βιολογικὴ ὠφέλεια², ἥτοι, ἵνα ἐπὶ τὸ νεωτερικώτερον εἴπωμεν, λόγος πρακτικός.

Εἰρήσθω ὅτι ὁ Λώκκιος, θεωρῶν τὴν φιλοσοφίαν ὡς τὴν ἀληθῆ τῶν ὄντων γνῶσιν, διακρίνει ἐν τέλει τοῦ Δοκιμίου³ τρεῖς κυρίως ἐπιστήμας· α) τὴν Φυσικὴν ἢ φυσικὴν φιλοσοφίαν (natural philosophy)· β) τὴν Πρακτικὴν καὶ γ) τὴν Σημει-

νοῦς, ὥστε ἐν τέλει ὡς ἀσφαλῆς περὶ πάντων ὁδηγὸς ἡμῶν μένει ὁ νοῦς. (Αὐτ. 4, 16, 14. 4, 17 καὶ 18).

1. Αὐτ. 4, 3.

2. Αὐτ. 4, 16.

3. 4, 21.

ω τ ι κ ῆ ν ἢ Λ ο γ ι κ ῆ ν. Ἡ μὲν πρώτη αὐτῶν ἀσχολεῖται περὶ τὰ οἰκεῖα πρὸς ἡμᾶς ὄντα, εἴτε εἶναι ταῦτα σωματικὰ εἴτε πνευματικὰ ἐνεργοῦντα, λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῶν, ὡς σώματα· ἡ δὲ δευτέρα ἐρευνᾷ τοὺς κανόνας καὶ τὰ εἶδη τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται ἡ εὐτυχία, εἶναι ἄρα Ἡ θ ι κ ῆ· τέλος δὲ ἡ τρίτη ἐξετάζει ἰδίᾳ τὰς λέξεις ὡς σ η μ ε ῖ α τῶν παραστάσεων καὶ τῶν πραγμάτων, οὕτω δὲ καθοδηγεῖ τὸν νοῦν εἰς τὴν γνῶσιν.

7. Ἡ θ ι κ ῆ· ἐλευθερία καὶ εὐδαιμονία.—Ὅπως ἡ νόησις οὕτω καὶ ἡ βούλησις εἶναι δυνάμεις τῆς ψυχῆς. Καθ' ἕνα τρόπον δύναται ἡ ψυχὴ νὰ συλλαμβάνη ἐννοίας, νὰ καταλαμβάνη τὴν συμφωνίαν ἢ ἀσυμφωνίαν αὐτῶν, νὰ σχηματίζῃ ἐκ τῶν ἀπλῶν συνθέτους παραστάσεις καὶ τέλος νὰ προβαίῃ δι' ἀφαιρέσεως εἰς καθολικὰς ἐννοίας, οὕτω δύναται κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῇ νὰ κανονίζῃ τὰς παντοίας κινήσεις τοῦ σώματος ἡμῶν ἢ νὰ καταπαύῃ αὐτάς. Ἡ τῆς ψυχῆς δυνάμις, ἥτις ἐπιτάσσει μὲν τρόπον τινὰ τὴν διασκόπησιν τῶν ἐννοιῶν ἢ τὴν παῦσιν αὐτῆς, καθορίζει δὲ τὴν κίνησιν ἢ τὴν κατηρέμισιν τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ μέλους τοῦ σώματος, ἡ τοιαύτη δυνάμις ἢ τὰς ἐνεργείας πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν κατευθύνουσα εἶναι ἡ β ο ὑ λ η σ ι ς.

Εἰς τὴν δύναμιν ταύτην (τὴν βούλησιν) προσνέμουσι, λέγει, συνήθως ὡς ἰδιότητα τὴν ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α ν, ὅπερ ὅμως εἶναι ἄτοπον. Διότι πρέπει τὴν ἐλευθερίαν νὰ διαστέλλωμεν οὕτως ἀπὸ τῆς βουλήσεως, ὥστε νὰ ἔχωμεν δύο διακεκριμένας δυνάμεις· ἡ μὲν βούλησις εἶναι ἡ δυνάμις τοῦ προτιμᾶν ἢ τοῦ ἐκλέγειν τι, ἡ δ' ἐλευθερία ἡ δυνάμις τοῦ πράττειν ἢ παραλείπειν τινὰ ἐνέργειαν κατὰ τὴν προτίμησιν τῆς ψυχῆς. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, καθ' ὅσον ἔχει τὴν δύναμιν τοῦ νὰ νοῆ ἢ νὰ μὴ νοῆ, νὰ κινῆται ἢ νὰ μὴ κινῆται κατὰ τὴν ἐκλογὴν ἢ κατεύθυνσιν τῆς βουλήσεως. Ἡ ἐλευθερία δηλαδὴ ἀφορᾷ εἰς τὴν πραγμάτων τῆς ἀποφάσεως τῆς βουλήσεως καὶ οὐχὶ εἰς αὐτὴν τὴν βούλησιν. Ἡ βούλησις δὲν εἶναι ἐλευθέρα· ὁ δὲ θέλων νὰ προσνεύῃ εἰς τὴν βούλησιν ἐλευθερίαν διαπράττει ἄτοπον οἶον ὁ προσνέμων δύναμιν εἰς ἑτέραν

δύναμιν. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως ἀλλὰ μόνον ἐλευθερία τῆς πράξεως. Ἐφ' ὅσον ἐκτείνεται ἡ δύναμις τῆς ἐνεργείας, ἐπὶ τοσοῦτον ἐκτείνεται ἡ ἐλευθερία. Ὅπου δ' ἐλλείπει ἡ δύναμις τοῦ ποιεῖν ἢ μὴ ποιεῖν κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς νοήσεως ἢ τῆς βουλήσεως, ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη. Ἐὰν τις καθήμενος ἢ κατακείμενος ἀδυνατῇ νὰ ἀνεγερθῇ, δὲν εἶναι κατὰ τοῦτο ἐλεύθερος¹.

Ἐλατήριον τῆς βουλήσεως.—Ἡ βούλησις χωροῦσα εἰς τὴν προτίμησιν καὶ μέλλουσα νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ συντελέσεως ἢ παραλείψεως πράξεώς τινος καθορίζεται βεβαίως ὑπὸ ἐλατηρίου. Ἡ λῆψις ἀποφάσεως, κατὰ τρόπον ἀδιάφορον πρὸς τὴν περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ κρίσιν, θὰ ἤλεγχε μεγάλην ἀτέλειαν καὶ θὰ ἦτο ἀνάρμοστος εἰς τὴν ὑπέροχον τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου φύσιν. Ὅπως δὴποτε εἰς πᾶσαν βούλησιν ἀνήκει τι ἐλατήριον, ὅπερ καθορίζει ἀφεύκτως τὴν βούλησιν. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐλατήριον δὲν εἶναι κατὰ πρῶτον τὸ ὑπέρτατον ἀγαθὸν προτιμώμενον τῶν κατωτέρων ἀγαθῶν, ὡς συνήθως νομίζεται. Διότι, ἐὰν τοιοῦτο συνέβαινε, πάντες οἱ πεπεισμένοι ὅτι ἡ αἰδῖος μακαριότης εἶναι τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν, ἔπρεπε νὰ ἔτεινον εἰς αὐτό· ἔπρεπε πάντες πάντοτε διὰ παντὸς τοῦ βίου νὰ ἀπεβλέπομεν εἰς τὸν οὐρανόν, νὰ ἐρρυθμίζομεν τὰς πράξεις ἡμῶν πρὸς ὑψίστους καὶ θειοτάτους σκοπούς, ὅπερ προδήλως καὶ ἀτυχῶς δὲν γίνεται. Τὸ ἐλατήριον τῆς βουλήσεως ἐν τῇ ἐκλογῇ αὐτῆς εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον ἢ ζωηρῶς ἐμφανιζομένη δυσἀρέστησις καὶ ἀνησυχία (uneasiness) τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν παροῦσαν κατάστασιν². ὁ πόθος καὶ ἡ τάσις πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὅπερ ἐπὶ τοῦ παρόντος λείπει, ποιεῖ

1. Αὐτ. 2, 21. 7, 21 ἐξ.

2. Ἡ βούλησις καθορίζεται ὑπὸ τῆς νοήσεως προβαλλούσης τὴν ἔννοιαν τῆς δυσἀρεσκείας, ὡς καὶ τῆς εὐδαιμονίας, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος. Γνωματεύει δηλαδὴ ὁ Λώκκιος, ὡς καὶ ὁ Σπινόζας, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ νοῦ καθορίζει τὴν ἐλευθερίαν· ἡ ἔλλειψις ἐκείνης ποιεῖ τινὰ δοῦλον. Ἡ νόησις ἀποβαίνει ἐπὶ τέλους ἢ κρίνουσα καὶ ἀποφασίζουσα δύναμις. Διὰ τῆς τοιαύτης ἐξηγήσεως φαίνεται ὅτι σώζει ὁ Λώκκιος τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ ὁ τὴν βούλησιν ῥυθμίζων νοῦς ἀνήκει εἰς ἡμᾶς.

τὴν δυσαρέστησιν ἐκείνην καὶ βαρυθυμίαν¹. "Ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀγαθόν τι μέγα, δὲν κινεῖ τὴν βούλησιν ἡμῶν, πρὶν διεγερθῆ ἔν τῇ ψυχῇ ὁ πόθος καὶ γεννηθῆ ἔν ἡμῖν ἀθυμία καὶ δυσφορία διὰ τὴν παροῦσαν κατάστασιν τὴν στερουμένην τοῦ ἀγαθοῦ ἐκείνου. Αὕτη δὴ ἡ δυσαρέστησις καὶ δυσφορία εἶναι τὸ κέντρον, ὅπερ μάλιστα λυπεῖ καὶ ἔν τῇ ἐκλογῇ καθορίζει τὴν βούλησιν.

Ἐλευθερία τῆς βουλήσεως.— Εἰ καὶ τὴν βούλησιν καθορίζει ἡ ἔν τῇ παρούσῃ καταστάσει κρατοῦσα δυσαρέστησις ἢ δυσφορία, ὅμως δὲν πρέπει νὰ νομισθῆ ὅτι εἰς τὴν δυσαρέστησιν ἐπακολουθεῖ ἀμέσως ἡ ἐκλογὴ καὶ ἀπόφασις τῆς βουλήσεως περὶ τοῦ πρακτέου. Τοιοῦτό τι συμβαίνει μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε. Διότι ἡ βούλησις ἔχει τὴν δύναμιν² τοῦ νὰ ἀναβάλλῃ τὴν ἀπόφασιν³, ἕως οὔ ἐξετασθῆ ἀκριβέστερον τὸ ἂν ἄγει τὸ προκείμενον ἀγαθὸν εἰς τὴν εὐτυχίαν⁴. Ἡ δεξιότης αὕτη τοῦ ἀναβάλλειν τὴν ἀπόφασιν καὶ ἐπιτρέπειν μεσολάβησιν χρόνου πρὸς ἀκριβεστέραν ἐπίσκεψιν καὶ ἐνδεχομένην μεταβολὴν τοῦ ἐλατηρίου καλεῖται « ἐν καταχρηστικῇ ἐννοίᾳ »⁵ ἔλευθερία τῆς βουλήσεως⁶. Ἐκ δὲ τῆς κακῆς χρήσεως ταύτης προκύπτουσι

1. Ἐξαίρων ὁ φιλόσοφος τὴν δυσαρέστησιν ὡς ἐλατήριον τῆς βουλήσεως φαίνεται ὅτι ἀποκλίνει ὑπὲρ τῆς θεωρίας τῆς ἀνάγκης. Καὶ ὅμως δὲν μένει ἐν αὐτῇ, ἵνα μὴ διακινδυνεύσῃ ἡ ἠθικὴ τῶν πράξεων ἐκτίμησις.

2. Βλέπει τις ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐμπίπτει εἰς τὴν ἀτοπίαν, ἣν ἤδη αὐτὸς ἐκάκισε παρατηρήσας ὅτι εἰς τὴν δύναμιν (βούλησιν) δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσνέμωμεν ὡς ἰδιότητα ἑτέραν δύναμιν.

3. Ἡ ἀναβολὴ εἶναι δυνατὴ, διότι ἡ βούλησις διατρέχει τέσσαρα στάδια, ἧτοι τὴν δυσαρέστησιν ἢ τὸν πόθον, τὸν λελογισμένον συνδυασμὸν παραστάσεων, τὴν κρίσιν καὶ τέλος τὴν ἀπόφασιν.

4. Ἐνδέχεται μὲν δηλαδὴ πρὸς ἄρσιν τῆς δυσαρεστήσεως νὰ ἀκολουθήσωμεν εἰς τὴν φορὰν τῆς παραυτίκα ἐπιθυμίας ἡμῶν· ἐνδέχεται δ' ὅμως διὰ τοῦ διαλογισμοῦ νὰ ἀνακόψωμεν ἐπὶ τινὰ χρόνον τὸν ῥοῦν τῆς βουλήσεως, μέχρις οὔ λάβωμεν σαφῆ ἐννοίαν τῶν δυνατῶν ἐπακολουθημάτων τῆς πράξεως.

5. Διὰ τῆς τοιαύτης ἐκφράσεως δυσκόλως συγκαλύπτεται ἡ ἀντίφασις, εἰς ἣν περιάγεται ὁ φιλόσοφος ἀναγκαζόμενος νὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἤδη ἀποκρουσθεῖσαν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως.

6. Ὁ τελευταῖος κανονιστικὸς παράγων εἶναι ἐνταῦθα τὸ ἀγαθὸν καὶ

παντοῖα κακά, σφάλματα καὶ ἁμαρτήματα· εἰς ἃ περιπίπτομεν τείνοντες εἰς τὴν εὐτυχίαν, ὅταν σπεύδωμεν εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς βουλήσεως καὶ λαμβάνωμεν ἀποφάσεις πρὸ τοῦ νὰ ἐξετάσωμεν καλῶς τὰ πράγματα. Καὶ ὅμως ἔχομεν τὴν ἀξιόλογον ἐκείνην δύναμιν, καθὰ γινώσκει ἕκαστος ἡμῶν ἐκ τῆς καθ' ἡμέραν πείρας. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ εὐθύνη¹· μὴ χρησιμοποιοῦν ὁ ἄνθρωπος τὴν δύναμιν τοῦ ἀναβάλλειν καὶ ἀνευρίσκειν τὰ ὄντως εἰς τὴν εὐτυχίαν ἄγοντα ὑπέχει εὐθύνην τῶν πράξεων, ὅσας, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως διαλογισμοῦ, διέπραξεν. Οὐδεὶς δ' ἐπιτρέπεται νὰ προφασίζηται ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ δαμάσῃ τὰ πάθη καὶ διακωλύσῃ τὴν ἐπὶ τὴν βούλησιν κακὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν. Διότι ὅ,τι ἕκαστος δύναται πρὸ τινος ἡγεμόνος ἢ ἐπισήμου ἀνδρός, τοῦτο ὀφείλει νὰ δύναται καὶ ὅταν εἶναι μόνος ἢ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ.

Ἐλευθερία καὶ βούλησις. — Τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι εὐδὴλον ὅτι ὁ Λώκκιος ποιεῖται, παραπλησίως τῷ Ὠββεσίῳ, διάκρισιν τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας ὡς δύο διαφόρων δυνάμεων. Ἡ μὲν βούλησις εἶναι ἡ τῆς ψυχῆς δύναμις τοῦ κατευθύνειν τὰς ἐνεργείας πρὸς τινὰ σκοπὸν καὶ ἔχει ἀφορμὴν τὴν πρὸς τὴν παροῦσαν κατάστασιν δυσαρέστησιν· ἡ δ' ἐλευθερία εἶναι ἡ δύναμις τοῦ ποιεῖν ἢ μὴ ποιεῖν ὅσα ἡ ψυχὴ καθορίζει². Ἡ ἐλευθερία ἄρα ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὴν βούλησιν ἀλλ' εἰς τὴν

μάλιστα ἡ φυγὴ τῆς ἀλγηδόνης. Οὕτω πως ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ ποιῶμεν τὸν νοῦν ἐλατήριον κανονιστικὸν τῆς βουλήσεως ἡμῶν, αὕτη δὲ ἡ δύναμις εἶναι ἡ ἐλευθερία. Ἐλευθέρα λοιπὸν εἶναι ἐν τινὶ μέτρῳ ἡ ἀπόφασις, οὐχὶ ἡ βούλησις ὡς τοιαύτη. Διὸ καὶ ἐξαίρει ὁ φιλόσοφος πάντοτε ὅτι τὴν ἐλευθερίαν πρέπει νὰ ἀπονέμωμεν οὐχὶ εἰς τὴν βούλησιν (νοουμένην ὡς τυφλὴν δύναμιν) ἀλλ' εἰς τὸν ἄνθρωπον (τ.ἔ. τὸν διαλογισμὸν, τὴν νόησιν).

1. Πάντες μὲν βούλονται ὅ,τι νομίζουσιν ὡς ἀγαθόν, ἀλλ' ἕνεκα τῆς ἄγαν ἐπείγουσας καὶ ταχέως λαμβανομένης ἀποφάσεως ἀποτυγχάνουσι πολλάκις τοῦ ὀρθοῦ μέτρου τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐκτρέπονται εἰς σφαλερὰς πράξεις, δι' ἃς ὑπέχουσιν εὐθύνην. Ὁ ἔχων, λέγει ὁ Λώκκιος, τὸν οὐρανίσκον διεφθαρμένον ὑπέχει εὐθύνην πασῶν τῶν ἐκ τούτου προερχομένων ἀσθενειῶν.

2. Οὔτε ἡ ἐλευθερία οὔτε ἄλλη τις ἠθικὴ ἔννοια εὐρίσκεται ἐν ἡμῖν ἔμφυτος, διότι ἔμφυτοι ἔννοιαι, ὡς ἤδη εἶδομεν, δὲν ὑπάρχουσιν.

πραῖξιν καὶ ἐκτείνεται ἐφ' ὅσον περ ἡ δύναμις τῆς πράξεως¹. Πάντως εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν ἠθικὴν, διότι ἄνευ τῆς ἐλευθερίας θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἠθικὴ ἐκτίμησις καὶ ὁ καταλογισμὸς τῶν πράξεων².

Εὐδαιμονία.—'Επιστημονικὴν ἠθικὴν ὁ Λώκκιος δὲν ὑπετύπωσεν ἀλλὰ μόνον μέρη τινὰ αὐτῆς σποράδην καὶ ἄνευ συστήματος ἐξήτασε. Φαίνεται δὲ προσέχων εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς εὐδαιμονίας, ἣτις εὐρίσκεται ἐν τῇ σωματικῇ καὶ τῇ διανοητικῇ ἡδονῇ³. Τοῦ ἀνθρώπου ἴδιον εἶναι, λέγει, νὰ ζητῇ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ νὰ φεύγῃ τὴν κακοδαιμονίαν. Ἡ μὲν εὐδαιμονία ἐγκεῖται ἐν παντί, ὅπερ τὴν ψυχὴν εὐφραίνει καὶ ἐπαναπαύει, ἡ δὲ κακοδαιμονία ἐν παντί, ὅπερ ταρασσει, καταθορυβεῖ ἢ βασανίζει αὐτήν. Ἐμὸν λοιπὸν ἔργον θὰ εἶναι νὰ διώκω εὐαρέστησιν καὶ εὐφροσύνην καὶ νὰ φεύγω τὴν δυσαρέστησιν καὶ ταραχὴν· ἐκείνας μὲν ὡς μάλιστα νὰ ἔχω, ταύτας δὲ ὡς ἐλάχιστα.

---

1. Ἡ περὶ ἐλευθερίας διδασκαλία τοῦ Λωκκίου εἶναι μὲν συχνὴ καὶ διεξοδική, ἀλλ' οὔτε ἀποτετελεσμένη ὑπάρχει οὔτε ἐπαρκὴς φαίνεται οὔτε εἰς ἡμᾶς σήμερον οὔτε ἴσως καὶ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν φιλόσοφον. Αἱ παραλλαγαί, ὅσας ἐν τῇ διατυπώσει παρέχει, μαρτυροῦσιν ὅτι καὶ ἐκεῖνος δὲν εἶχε καταλήξει εἰς τελείαν καὶ σαφῆ ἔννοιαν ἀμφιρρέπων καὶ ταλαντευόμενος ἐνίστε μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀνάγκης. Ὅπως ἂν ἔχη, πιστεύει εἰς τὴν ἐλευθερίαν ὡς σπουδαῖον διακριτικὸν γνῶρισμα τοῦ πνεύματος ἀπὸ τοῦ σώματος· διότι τοῦτο μὲν εἶναι μόνον παθητικόν, ἐκεῖνο δ' ὁμοίως κέκτηται ἐνεργὸν δύναμιν, εἰ καὶ μὴ κατανοεῖται τὸ πῶς ἄγει εἰς κίνησιν τὸ σῶμα· ἄνευ νοήσεως καὶ βουλήσεως δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἐλευθερία. Τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εὐρίσκει ἐν τῇ κατὰ προαίρεσιν προσοχῇ, κυρίως δὲ ἀπονέμει αὐτὴν οὔτε εἰς τὴν βούλησιν οὔτε εἰς τὴν νόησιν ἀλλ' εἰς τὸ πνεῦμα. Ἐν συντόμῳ, παρὰ τὰς ἀμφιταλαντεύσεις καὶ τὰς ἀμφιβόλους ἀποφάνσεις, παρὰ τὰς ἀνακολουθίας καὶ τὰς ἀσαφείας τὰς πολλάκις προκυπτούσας ἐκ τῆς μὴ διακρίσεως τῶν συναφῶν ἐννοιῶν (ἐλευθερίας βουλήσεως, ἐλευθερίας ἐκλογῆς, ἐλευθερίας πράξεως) ὁ φιλόσοφος ὑπερμαχεῖ τῆς τοῦ πνεύματος ἐλευθερίας προσάγων ὑπὲρ αὐτῆς δύο λόγους, τὴν ἐμπειρίαν καὶ μάλιστα τὴν ἠθικὴν τῶν πράξεων ἐκτίμησιν, ἣτις ἀπαιτεῖται πανταχοῦ, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, τῇ πολιτείᾳ, τῇ ἀγωγῇ.

2. Αὐτ. 2,21 ἐξ. 14,41 ἐξ.

3. 2,41.